

ערד ומלך ערד - לפרשת מסעי
אריה ארזי (arye.arzi@biu.ac.il)

בעיון זה אבקש לעסוק באירוע מעניין הנזכר פעמיים בספר במדבר, והוא המלחמה של מלך ערד עם בני ישראל. כהקדמה חיונית לעיון יובא להלן מידע תמציתי על תל ערד (שכיום הוא גן לאומי), המקום המזוהה היום כערד העתיקה.

תל ערד הוא אתר ארכאולוגי בנגב המזרחי, כ-10 ק"מ מערבית לעיר ערד. התל שוכן בבקעת ערד ממזרח לבקעת באר שבע, וגובהו כ-600 מטר מעל פני הים. תל ערד נמצא על צומת דרכים חשוב מתקופת הברונזה הקדומה ועד ימינו. בתקופת הברזל הגנה ערד על הדרך המרכזית שעברה מירושלים, חברון, ערד לכיוון חורבת עוזה וים המלח¹.

בתל יש שתי תקופות ישוב: התקופה הקדומה ביותר היא תקופת הברונזה הקדומה (בערך 3000 שנה לפני הספירה כ-1500 שנה בקירוב לפני תקופת האבות), החלק התחתון של תל ערד היה מיושב בתקופה זו, ואנו לא נעסוק בו בעיון זה.

התקופה השנייה המאוחרת יותר של הישוב בתל ערד מתחילה בראשית התקופה הישראלית בתקופת הברזל (בסוף המאה ה-12 לפנה"ס או בתחילת המאה ה-11 לפנה"ס), כאשר נבנה בראש הגבעה יישוב מפורז שבמרכזו במה ומזבח. במצודה שבראש התל נמצא מקדש ישראלי שלדעת החופרים היה מקדש עברי שבו הקריבו קרבנות לא-לוקי ישראל. מקדש זה נחרב מאוחר יותר על ידי המלך חזקיהו בעת הרפורמות הדתיות שהנהיג². גם נושא המקדש ראוי לעיון נפרד ולא נעסוק בו הפעם.

ערד בתנ"ך

אנו פוגשים לראשונה את מלך ערד בפרשת חוקת (פרק כא) (" [א] וַיִּשְׁמַע הַכְּנַעֲנִי מֶלֶךְ-עֵרָד יֹשֵׁב הַנֶּגֶב כִּי בָא יִשְׂרָאֵל דֶּרֶךְ הָאֲתָרִים וַיִּלְחַם בְּיִשְׂרָאֵל וַיִּשָּׁב אִלְמָנָה שִׁבִי: [ב] וַיֵּדֶר יִשְׂרָאֵל נָדָר לַה' וַיֹּאמֶר אִם-נָתַן תַּתֵּן אֶת-הָעָם הַזֶּה בְּיָדִי וְהִחַרְמְתִי אֶת-עֲרִיהֶם: [ג] וַיִּשְׁמַע ה' בְּקוֹל יִשְׂרָאֵל וַיִּתֵּן אֶת-הַכְּנַעֲנִי וְיִחַרֵם אֶתְהֶם וְאֶת-עֲרִיהֶם וַיִּקְרָא שֵׁם-הַמָּקוֹם חֶרְמָה: ". הפעם השניה היא בפרשת מסעי (בפרק לג) (" אֲהָרֹן בֶּן-שָׁלֹשׁ וְעֶשְׂרִים וּמֵאֵת שָׁנָה בָּמָתוֹ בָּהָר הַהוּא: [מ] וַיִּשְׁמַע הַכְּנַעֲנִי מֶלֶךְ עֵרָד וְהוּא יֹשֵׁב בְּנֶגֶב בְּאֶרֶץ כְּנָעַן בְּבֵית יִשְׂרָאֵל: ". נציין כי ערד נזכרת בתנ"ך עוד פעמים: ברשימת המלכים אשר כבש יהושוע (יהושוע יב, יד) (" מֶלֶךְ חֶרְמָה אֶחָד מֶלֶךְ עֵרָד אֶחָד, וּבִסְפָר שׁוֹפְטִים (א, טז) " וּבְנֵי קִינִי חָתָן מֹשֶׁה עָלוּ מֵעִיר הַתְּמָרִים אֶת בְּנֵי יְהוּדָה מְדָבָר יְהוּדָה אֲשֶׁר בְּנֶגֶב עֵרָד וַיִּלָּךְ וַיִּשָּׁב אֶת הָעָם: ". בנוסף לכך ערד מוזכרת בשיכול אותיות כעיר בנחלת שבט יהודה (יהושוע טו כא) (" וַיְהִי הָעָרִים מְקֻצָּה לְמִטָּה בְּנֵי יְהוּדָה אֶל גְּבֹל אֲדָוִם בְּנֶגְבָה קְבָצָאֵל וְעֵדָר וַיְגֹר: ". ערד היא ערד שהייתה בנחלת שבט יהודה.

מלחמת מלך ערד

מלחמת מלך ערד מעוררת שלוש שאלות שבהן נעסוק:

- א. מה שמע אותו מלך ערד? שמיעתו מוזכרת פעמיים, אך תוכנה נעלם ולא מוזכר בכתובים.
- ב. מי ישב בתל ערד בזמן יציאת מצרים ותקופת נדודי בני ישראל במדבר כאשר מלך ערד נלחם עם ישראל כמסופר בפרשת חוקת?
- ג. מה היא זהותו הלאומית והגיאוגרפית של מלך ערד? והיכן היא ערד שעליה הוא מלך?

מה שמע מלך ערד?

באשר לשאלה הראשונה: מה שמע מלך ערד? יש תמימות דעים בין המפרשים -רש"י רמב"ן ואחרים-ההולכים בעקבות הגמרא³ וישמע הכנעני מלך ערד, מה שמועה שמע - שמע שמת אהרן, ונסתלקו ענני כבוד, וכסבור ניתנה רשות להילחם בישראל. והיינו דכתיב ויראו כל העדה כי גוע אהרן, ואמר רבי אבהו: אל תקרי ויראו אלא ויראו". מלך ערד שומע על מיתת אהרון הכהן הגדול, ומבחינתו זו שעת כושר לתקוף את ישראל. לפי הגמרא בירושלמי ומדרשים שונים⁴, לאחר מותו של אהרון אמרו מלך ערד ועמו כי מת התייר הגדול שהיה הולך לפניו וכובש את העומד בדרכו, דהיינו נסתלקו ענני הכבוד, ולכן בני ישראל רצו לחזור למצרים ואכן חזרו על עקבותיהם שבע (או בגרסה אחרת שמונה) מסעות לאחור. בדרך חזרה למצרים, ואז התגרה במלך ערד.

¹ ויקיפדיה

² ויקיפדיה

³ בבלי מסכת ראש השנה דף ג עמוד א, נוסח דומה מובא גם ב מסכת תענית דף ט עמוד א

⁴ ירושלמי מסכת יומא פרק א, מדרש סדר עולם רבה פרק ט ועוד.

ערד בתקופת יציאת מצרים

נקדים ונאמר כי תיארוך תקופת יציאת מצרים שנוי במחלוקת בעולם האקדמי. לדעת פרופ' יהודה אליצור ז"ל⁵ יציאת מצרים היתה במחצית השנייה של המאה ה-15 לפני הספירה. גישות אחרות מקובלות במחקר מדברות על תקופה מאוחרת יותר באמצע המאה ה-13 לפנה"ס⁶. אנו לא ננסה להכריע בסוגיה מורכבת וטעונה זו, אך לפי **שתי הגישות** מגיעים למסקנה שבתקופה שבה נדדו בני ישראל בדרכם ממצרים לארץ ישראל **לא היה בתל ערד שום ישוב** ולכן לא מובן מי הוא מלך ערד שמוזכר בתורה.

מה היא זהותו של מלך ערד, והיכן היא ערד שעליה הוא מלך?

כפי שצוין לעיל בתקופת נדודי בני ישראל במדבר לא היה בתל ערד המוכר לנו ישוב כלשהוא. לפיכך אין לנו תשובה חד משמעית באשר לזהותו של מלך ערד. לבעיה זו אפשר להציע מספר פתרונות בגישות שונות.

גישת הראליה - גישה גיאוגרפית היסטורית

התורה משתמשת בביטוי **יֹשֵׁב הַנֶּגֶב** ופעם נוספת בביטוי **והוא יֹשֵׁב בנגב**. יתכן וכוונת התורה היא לשבט נוודים שחי במרחב הנגב. אפשר גם לשער שמקורו של שבט זה הוא בתושבי ערד הקדומה של תקופת הברונזה שנטשו את עירם הקדומה ערד ועברו לנדוד במרחב הנגב⁷. כך ש"מלך ערד" הוא המלך של שבט הנוודים שכינוי - **מלך ערד** - משקף את הזהות הגיאוגרפית המקורית של השבט. כך מסבירים הרב יואל בין נון⁸ וישראל רוזנסון⁹.

מבין החוקרים שהתחבטו בקשיים לגבי זהות מלך ערד הכנעני המוזכר בסיפור המקראי על חרמה, היו שהציעו¹⁰ שערד הכנענית אינה תל ערד המוכר לנו, אלא תל מלחתה (12"ק"מ דרומה מערבה לתל ערד) שהיה מיושב בתקופת הברונזה המאוחרת שבמהלכה ככל הנראה יצאו בני ישראל ממצרים.

מבחינה גיאוגרפית מעניין לציין את זיהויו של רבי אשתורי הפרחי מחבר הספר כפתור ופרח¹¹. הוא סובר כי ערד נמצאת בעבר הירדן המזרחי "מלך ערד ארצו לדרום חשבון יום ונקרא עורד... וסמך ליה אלעלא וקורין לה עלה". גם לפי זיהויו אין קשר בין תל ערד המוכר לנו כיום, למלך ערד ולישוב שעליו מלך.

גישות מדרשיות ופרשניות קלסיות

גישות אחרות הן גישות המופיעות במדרשים ובמפרשים. ברור שהמדרשים והמפרשים לא ידעו את מה שאנו יודעים היום על סמך הארכיאולוגיה, וממילא פירושיהם לא נאמרו כדי לפתור את הבעיה שהצגנו (שלא היה ישוב בערד). לכן אבקש לחלק את הגישות המדרשיות והפרשניות לשתיים. א. פירושים ומדרשים - שמבלי שידעו על הבעיה הרי שתוכנם נותן לה מענה. ב. הקבוצה השנייה שנותנת פירוש מעניין אך אינה עונה לשאלתנו ולכן אם אנו רוצים לקבל את הפירושים הללו אני מחויבים לחזור לגישת הראליה.

פירושים הנותנים פתרון לשאלה: אחד ההסברים המובילים בגישה זו מובא במדרש אגדה (בובר במדבר פרשת חקת פרק כא): שאסכם אותו להלן: המדרש מתקשה בהבנה של האמור בפסוק "וַיִּשְׁמַע הַכְּנַעֲנִי מֶלֶךְ עֲרֹד יֹשֵׁב הַנֶּגֶב" כי התורה מעידה בפירוש שבנגב ישבו העמלקים ואילו הכנענים ישבו בהר. כפי שנאמר (במדבר י"ג כ"ט) **עמלק יושב בארץ הנגב והכנעני יושב בהר**. קושי זה מביא את המדרש לומר שהעם שנלחם היה באמת העם העמלקי אבל הם התחפשו לכנענים, כדי שבני ישראל לא ידעו את זהותם. כוונתם היתה שכאשר בני ישראל יתפללו לקב"ה לתת בידם את הכנענים תפילתם לא תואיל (כי הם עמלקים ולא כנענים). בני ישראל שהרגישו כי זהות האויב אינה ברורה, וצעקו לקב"ה בנוסח כולל "אם נתן נתן את העם הזה" ושמע הקב"ה ונתנם בידם, שנאמר "וישמע ה' בקול ישראל". סיפורים דומים מאד לזה מובאים במדרשים נוספים¹² וברש"י לפרשת חוקת (פרק כא פסוק א).

⁵ יהודה אליצור, **יציאת מצרים לאור ההיסטוריה**, באתר "דעת"

⁶ Lawrence T. Geraty - **Dates for the Exodus**, בהרצאה משנת 2013 ביו טיוב

<https://www.youtube.com/watch?v=6MM2ao1euTU>

⁷ המחקר מכיר בכך שערד של תקופת הברונזה הקדומה אכן ננטשה, הדיון בסיבות הנטישה החורג מגבולות עיון זה.

⁸ שמעתי אותה מפיו ממש בסיור שנערך בהדרכתו בתל ערד בשנת תש"פ (2019)

⁹ ישראל רוזנסון סיפור עבר ספרות והיסטוריה בתנ"ך - סתירה או השלמה? עמוד 135 הוצאת תבונות מכללת הרצוג אלול תש"ס

¹⁰ יוחנן אהרוני זיהה אותו עם 'ערד לבית ירחם' שמופיעה לצד 'ערד רבת' ברשימת כיבושי שישק בנגב. יתכן שערד רבה היא תל ערד וערד לבית ירחם היא חרמה.

¹¹ כפתור ופרח הוא חיבור הלכתי שחובר במאה ה-14 על המצוות התלויות בארץ. הוא מברר את גבולותיה ההיסטוריים של ארץ ישראל, חלוקתה לשבטים.

¹² למשל ילקוט שמעוני לפרשת חוקת...

לפי מדרש זה מלך ערד אינו מלך הכנענים. עוד אומר המדרש כי מלך העמלקים (שהתחפשו לכנענים) נקרא מלך ערד כי הוא היה דומה לערוד מדברי¹³. ממילא לפי פירוש זה אין שום קשר בין הישוב הקדום ערד למלך ערד. בדרך זו הלכו גם מדרשים נוספים¹⁴.

בשונה מזיהוי זה הרי הגמרא במסכת ראש השנה (דף ג ע"א) אומרת שמלך ערד אינו אלא סיחון מלך האמורי ששמו המקורי הוא ערד¹⁵, הכינוי סיחון ניתן לו כי הוא דומה לסייח ונקרא כנען על שם מלכותו¹⁶.

פירושים ומדרשים שאינם נותנים פתרון לשאלתנו.

לדעת רבי אברהם אבן עזרא¹⁷ היו שני מקומות בשם ערד: האחד היה בעבר הירדן המזרחי, והוא מלך ערד ששמע את השמועה שמת אהרון ובא להילחם בישראל, בנוסף לכך היה ישוב נוסף בשם ערד גם בעבר הירדן המערבי (אולי זו התרחבות של הטריטוריה הערדית שממזרח לירדן) שאותו הוריש יהושוע¹⁸ כמו שכתוב ברשימת המלכים אשר כבש יהושוע¹⁹. פירוש זה מתאים לזיהוי של רבי אשתורי הפרחי שציין לעייל.

הרמב"ן נוקט בגישה שונה. לדעתו היה רק ישוב אחד בשם ערד והוא היה בעבר הירדן המערבי. " והנכון בעיני, כי זה מלך ערד הוא יושב בנגב מעבר לירדן ימה בארץ כנען על יד הירדן בגבול בני יהודה סמוך לחברון שהיא בנגב, [תיאור זה מתאים למיקום של תל ערד המוכר לנו] ושמע מרחוק בבוא בני ישראל ובא דרך האתרים אל ערבות מואב להילחם עמהם שם, וזה טעם "וישמע", ולכך ספר הכתוב "והוא יושב בנגב בארץ כנען" כי בא מארץ אחרת אל מקום ישראל. ונדרו ישראל נדר לה' שאם יתן אותו בידם שיחרימו כל אשר להם לה', וספר הכתוב כי שמע השם תפלתם ונדרו נדר לה' ושלמו אותו. כי הרגו אותם עתה בימי משה, כמו שצוה (ויקרא כז כט) כל חרם אשר יחרם מן האדם לא יפדה מות יומת, ונתנו כל שללם לאוצר בית ה' "

לדעת הרמב"ן מלך ערד שמע על מות אהרון כאשר היו בני ישראל בדרכם בעבר הירדן המזרחי, הוא יצא מהטריטוריה שלו ובא להילחם איתם בעבר הירדן המזרחי. בני ישראל ניצחו אותו, החרימו את כל השלל והקדישוהו לקב"ה. כל זה התרחש בעבר הירדן המזרחי. יותר מאוחר, כאשר יהושוע הנחיל את הארץ הוא היכה את מלך ערד יחד עם מלכי כנען האחרים. ממשיך הרמב"ן ואומר כי " גם נכון הוא לומר, שהחרימו ישראל עתה בימי משה את המלך הזה ואת עמו לפי חרב וקראו שם מקום המלחמה חרמה, ואחרי עברם את הירדן המית יהושע גם את מלך ערד אשר מלך אחרי כן עם מלכי כנען אשר מלכו בימים ההם, ובני יהודה בבאם בעריהם החרימו אותם גם כן וקראו שם הערים חרמה, כי השלימו את נדרם אשר נדרו אבותם "והחרמתי את עריהם". ולכך אמר כאן ויקרא שם המקום חרמה". דהיינו המתואר בתורה הוא התייחסות ראשונה מתוך שלוש. האירוע השני הוא ניצחונם של יהושוע את מלך ערד יחד עם כל יתר מלכי כנען, והאירוע השלישי הוא בתקופת ספר שופטים. בדרך זו הולך גם האברבנאל (בפירושו בפרשת חוקת) ומשום הדמיון הרב לא נביא את דבריו.

נסיים בפירוש מיוחד ומאוחר של הרש"ר הירש. בפירושו לפרשת חוקת אומר הרש"ר הירש כי יתכן ודברי הרמב"ן הם נכונים אבל הוא אינו בטוח בכך כיון שלפי פירוש הרמב"ן הישוב ערד זהה לישוב חרמה (שנקרא כך על שם החרמת השלל לגבוה על ידי בני ישראל), וזה זיהוי בעייתי כי ברשימת המלכים שכבש יהושוע מוזכרים זה ליד זה שני מלכים "מֶלֶךְ חֶרְמָה אֶחָד מֶלֶךְ עֶרְד אֶחָד", דהיינו ערד וחרמה הם שני ישובים שונים. לכן הרש"ר הירש מסופק אם לקבל את פירוש הרמב"ן.

הרש"ר הירש נדרש לעניין זה פעם נוספת בפירושו לפסוק (דברים א, מה) "ותשובו ותבכו לפני ה' ולא שמע ה' בקולכם ולא האזין לכם". והנה פירושו " בפי' במדבר כא, ב - ג שיערנו - בעקבות רמב"ן - שארצו של מלך ערד היתה בארץ ישראל המערבית ולא בעבר הירדן. אולם אם פירוש זה איננו נכון, אלא ארץ ערד היא בעבר הירדן - כך לפי הדעה שערד הוא סיחון (ראש השנה ג ע"א) - הרי אפשר ש"חרמה" הנזכרת שם היא זהה עם חרמה של פסוק מד כאן. לפי זה, כעבור ארבעים שנה הם זכו בניצחון ראשון על אוכלוסייה כנענית, והיה זה באותו מקום שארבעים שנה לפני כן הם נעזבו על ידי ה' ונחלו מפלה מחפירה. ולפי זה אפשר שלשון "ולא - שמע ה' בקולכם" האמור כאן רומז אל "וישמע ה' בקול ישראל", שנתקיים מאוחר יותר (במדבר כא, ג); וזו כוונת הרמז הזה: אז לא שמע ה' בקולכם, אך מאוחר יותר הוא שמע בקולכם באותו מקום עצמו. לדעת הרש"ר הירש קיימת אפשרות שערד שמוזכרת בפרשת חוקת, היא מקום בעבר הירדן בשם חורמה המוכר לנו מסיפור המעפילים שבפרשת שלח. שם בתיאור כשלון המעפילים נאמר (במדבר יד, מד' מה) "ויעפילו לעלות אל ראש

¹³ ערוד בשפת התנ"ך הוא כינוי לחמור בר. (איוב לט ה') "מי-שלח פְּרָא חֶפְשִׁי; וּמִסְרוֹת עֶרֹד מִי פֶתַח."

¹⁴ למשל מדרש ילמדנו (מאן) ילקוט תלמוד תורה - פרשת חקת, (דף פ"א, ע"א). גם מדרש תנחומא (בובר) לפרשת חקת טוען כי מלך ערד הוא מלך עמלק ולא מלך הישוב ערד.

¹⁵ " מי דמי התם כנען הכא סיחון, תנא הוא סיחון הוא ערד הוא כנען סיחון שדומה לסייח שבמדבר, כנען על שם מלכותו, ומה שמו ערד שמו, איכא דאמרי ערד שדומה לערוד שבמדבר, כנען על שם מלכותו, ומה שמו סיחון שמו".

¹⁶ יש סוברים כי האמורי והכנעני חד הם, וההבדל הוא במקום מושבם. מושב האמורי היה בעבר הירדן מזרחה, הארץ

הנקראת ארץ האמורי. שם חיו שני מלכי האמורי: סיחון מלך חשבון, ועוג מלך הבשן. לפי אתר דעת ערך [אמורי](#)

¹⁷ פירושו לבמדבר כא א

¹⁸ יהושוע יב, יד'

¹⁹ (יהושוע יב, יד) "מֶלֶךְ חֶרְמָה אֶחָד מֶלֶךְ עֶרְד אֶחָד"

הָקָר וְאָרוֹן בְּרִית ה' וּמִשָּׁה לֹא מָשׁוּ מִקְרָב הַמִּחְנֶה. (מה) וַיֵּרֶד הַעַמְלֵקִי וְהַכְּנַעֲנִי הַיֹּשֵׁב בְּהָר הַהוּא וַיָּכּוּם וַיִּקְתּוּם עַד הַחֲרָמָה".

לפי דברי הרש"ר בפירושו השני (דברים א, מה) חורמה היא ערד שבעבר הירדן המזרחי והיא נזכרת לראשונה בתיאור תבוסת המעפילים. דור אחד מאוחר יותר כעבור ארבעים שנה, מלך ערד- היא חורמה- שבעבר הירדן המזרחי- שמע על מות אהרון, יצא להילחם בבני ישראל והובס, כפי שמתואר בפרשת חוקת (כא, ג') במלחמה עם מלך ערד. " וַיִּשְׁמַע ה' בְּקוֹל יִשְׂרָאֵל וַיִּתֵּן אֶת הַכְּנַעֲנִי וַיַּחְרַם אֶתְהֶם וְאֶת עַרְיָהֶם וַיִּקְרָא שֵׁם הַמָּקוֹם חֲרָמָה". בסקירתו ההיסטורית (דברים א, מה) על מלחמת המעפילים אומר משה "ותשובו ותבכו לפני ה' ולא שמע ה' בקולכם ולא האזין לכם". אבל על הפעם השנייה בה היתה מלחמה בחרמה (זו המוזכרת בפרשת חוקת) כתוב " וַיִּשְׁמַע ה' בְּקוֹל יִשְׂרָאֵל " דהיינו היה כאן תיקון למעשה המעפילים.

לסיכום : בעיון זה רצינו להבין כיצד התורה מזכירה מלחמה עם מלך ערד שנערכה בתקופה שבה ערד העתיקה-המוכרת לנו היטב מחפירות ארכיאולוגיות- היתה מקום שומם בלתי מיושב. ראינו תשובות שונות ומגוונות החל מגישה ריאלית האומרת כי התורה מתארת בהדגשה את מלך ערד כיושב בנגב כדי לציין שהוא ישב במרחב גיאוגרפי כשבת נודד ולא בישוב הקבע תל ערד. אפשרות אחרות הן לטעון שהיה ישוב בשם ערד בעבר הירדן המזרחי, ושם היתה המלחמה, או לטעון שערד עליה מדובר היא ישוב אחר ולא תל ערד. גישות נוספות טוענות שהמלך יצא מעבר הירדן המערבי ועבר מזרחה, ואולם אם נקבל זאת נצטרך שוב לבחור בין האפשרות שהיה זה מלך של שבט נוודים, או שיצא ממקום מושבו שאינו תל ערד (למשל תל מלחתה)

להבנתי אין חובה להכריע מה הגישה "הנכונה". כל אחד יכול להזדהות עם הפירוש הנראה לו ובלבד שנדע שמשה אמת ותורתו אמת. כל הכתוב בה נכון ומדויק, ואם מצאנו חוסר התאמה לכאורה, הרי שחובה עלינו לחקור ללמוד ולמצא פתרון, ויהי רצון שנזכה לכך.